

7. Кудін С. В. Форми існування кримінального права України у X – першій половині XVII ст. / С. В. Кудін // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2002. – № 4. – С. 70–75.

8. Кудін С. В. Становлення і розвиток кримінального права України у X – першій половині XVII ст. : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / С. В. Кудін; Київський нац. ун-т імені Тараса Шевченка. – К., 2001. – 226 с.

9. *Історія українського права. Навч. посібник* : Матеріали до курсу лекцій з історії української державності / за ред. О. О. Шевченка. – К.: Олан, 2001. – 214 с.

10. *Аналіз артикулів трьох редакцій Литовського Статуту* проводиться за текстами, опублікованими у виданні «Временникъ Императорскаго Московскаго общества Истории и Древностей Россійскихъ» (I редакція – у кн. 18 за 1854 р., II ред. – у кн. 23 за 1855 р., III редакція – у кн. 19 за 1854 р.).

Р. О. Мовчан

старший викладач кафедри конституційного,
міжнародного і кримінального права
Донецького національного університету,
канд. юрид. наук

КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА ОХОРОНА ЗЕМЕЛЬНИХ РЕСУРСІВ В УКРАЇНІ В РАДЯНСЬКИЙ ПЕРІОД

Ключові слова: земля, земельні ресурси, земельні відносини, кримінально-правова охорона, кримінальна відповідальність.

Пізнання права розуміє в першу чергу визначення того, як воно виникло в тих чи інших умовах історичної епохи, які основні етапи пройшло у своєму розвитку і як змінилось у процесі цього розвитку, чим стало в момент його дослідження і, нарешті, які тенденції його руху [1, с. 109–110]. Через це слід погодитись із Д. А. Керімовим, котрий відзначає, що наукове дослідження правових явищ та процесів не може обмежувати себе їх станом лише на даний момент «наявного» існування, оскільки буде втрачений причинно-наслідковий зв'язок в історичному розвитку права [1, с. 109–110].

З огляду на сказане можна припустити, що комплексне наукове дослідження кримінальної відповідальності за злочини у сфері земельних відносин навряд чи може претендувати на повноту та всебічність, за відсутності аналізу історії її розвитку на протязі всіх етапів становлення української державності і, зокрема, у радянський період.

Серед науковців, які займалися висвітленням обговорюваної проблематики, варто виділити Е. М. Кісілюка [2], М. О. Манакіна [3], С. Т. Фаткуліна [4], А.М. Шульги [5]. Та загалом, незважаючи на значущість праць зазначених авторів, в кримінально-правовій доктрині спостерігається брак досліджень, присвячених цій тематиці.

Метою цієї статті є дослідження особливостей та виявлення тенденцій розвитку кримінально-правової охорони земельних ресурсів в Україні в радянський період, а також з'ясування їх впливу на подальший розвиток вітчизняного кримінального законодавства.

Жовтнева революція 1917 р. та наступна за цим поразка українських державницьких сил у боротьбі з більшовиками ознаменували початок нової сторінки в історії регламентації відповідальності за злочини у сфері земельних відносин – радянської.

Як відомо, прийшовши до влади, замість обіцяного розподілу землі більшовиками прийнято цілий ряд нормативно-правових актів, які спочатку проголосили (наприклад, прийнятий II Всеросійським з'їздом Рад Декрет «Про землю» від 8 листопада 1917 р.), а згодом остаточно закріпили скасування приватної власності на землю (Конституція УСРР 1919 р. (п. «а» ст. 3), Земельний кодекс УСРР 1922 р.). Зокрема, у ст. 2 Земельного кодексу УСРР проголошувалося, що «все землі в пределах УССР, в чьем бы ведении они не состояли, составляют собственность Рабоче-Крестьянского государства», а в ст. 26 йшлося про заборону купівлі, продажу, заповіту чи дарування, а також застави землі.

Звісно, що саме норми конституційного, цивільного та земельного законодавства, зосереджені в зазначених вище джерелах права, передусім і визначили характер та зміст регламентації відповідальності за злочини у сфері земельних відносин Кримінального кодексу УСРР (далі – КК УСРР), затвердженого 23 серпня 1922 р. Так, приписи згаданої вище ст. 26 Земельного кодексу УСРР про заборону операцій із землею знайшли своє логічне втілення у ст. 139-1 КК УСРР 1922 р., в якій передбачалась кримінальна відповідальність за вчинення заборонених угод із нерухомістю.

Викликає інтерес, що в КК УСРР 1922 р. (як і в його наступнику – КК УСРР 1927 р.) не містилось норм, які б передбачали кримінальну відповідальність за псування або забруднення земель. У той же час, у ст. 99 вказувалося на заборону «нарушения законов и обязательных постановлений, установленных в интересах охраны лесов от хищнической эксплуатации и истребления, а равно... охота и рыбная ловля в недозволенное время и недозволенных местах и недозволенными способами и приемами; выборка камней, песку и проч. без

разрешения подлежащих властей, а равно и разработка недр земли с нарушением установленных правил» [6, с. 471, 479]. Логічне пояснення цього факту наводить С. Т. Фаткулін, котрий зазначає, що у сферу кримінально-правової охорони потрапили лише ті природні ресурси, які в умовах громадянської війни та розрухи стали об'єктом найбільш інтенсивного руйнування, тобто ліси, рослинний і тваринний світ, рибні запаси тощо [4].

Як відомо, з 1 липня 1927 р. були введені в дію положення нового КК УСРР, ст. 82 якого встановлювала кримінальну караність діянь, ідентичних передбаченим ст. 99 КК УСРР 1922 р. А от норма, якою передбачалась кримінальна відповідальність за порушення заборони укладення правочинів на землю (купівля-продаж, застава, дарування, заповіт тощо), з'явилась у КК УСРР 1927 р. лише в 1928 р., коли з метою посилення боротьби з порушенням законів про націоналізацію землі останній був доповнений ст. 125-1 [7, с. 46].

У постанові Пленуму Верховного Суду СРСР від 3 квітня 1940 р. № 7 «Про кваліфікацію випадків самовільного використання в особистих цілях земель, які належать колгоспам і радгоспам» роз'яснювалось, що ст. 125-1 КК УСРР передбачає відповідальність за незаконне відчуження прав трудового користування на землю, тобто позбавлення користувачем себе цього права на користь інших осіб безстроково або тимчасово, безоплатно або за плату, тобто у цьому разі має місце самовільне присвоєння неналежного права. Через це дії, які полягають у самовільному використанні для особистих цілей земель, що належать колгоспу або радгоспу, не можуть кваліфікуватись за ст. 125-1 КК УСРР.

В іншому ж акті судового тлумачення – датованій 24 серпня 1926 р. постанові Пленуму Верховного Суду СРСР № 19 – самовільний обробіток в особистих цілях землі, яка належить колгоспу чи радгоспу, а також інші прояви самовільного захоплення землі пропонувалося кваліфікувати як самоуправство (ст. 103 КК УСРР 1922 р.), а самовільне збирання врожаю для особистих потреб з такої землі – як крадіжку державного і громадського майна (ст. 196 КК УСРР 1922 р.) [8, с. 75–76; 9, с. 284; 7, с. 120–121].

У подальшому розвиток кримінального законодавства УСРР (з 1937 р. – УРСР) характеризувався виданням численних постанов та указів, якими встановлювалась кримінальна відповідальність за різноманітні «контрреволюційні» прояви, направлені проти «будівництва соціалізму», із передбаченням за їх вчинення непропорційно суворих заходів покарання, які відкривали простір для масових репресій. Чи не найбільшу ж увагу радянська влада зосередила на регламентації кримінальної відповідальності за різноманітні правопорушення у сфері земельних відносин.

СТОРІНКИ МИНУЛОГО

Так, 11 лютого 1935 р. Другий Всесоюзний з'їзд колгоспників-ударників схвалив новий Зразковий статут сільськогосподарської артілі, а вже 22 травня 1935 р. РНК УСРР і ЦК КП (б)У прийняли постанову, яка визначала порядок прийняття колгоспами статуту сільськогосподарської артілі, а також встановлювала розміри присадибних ділянок у кожній з областей України. Порушення цих, а також деяких інших приписів Статуту сільськогосподарської артілі в колгоспах, каралось кримінальним законом. Зокрема, у відповідності до Постанови ЦК ВКП (б) і РНК СРСР від 27 травня 1939 р. «Про заходи охорони суспільних земель колгоспів від розбазарювання» як кримінальний злочин мала розцінюватися будь-яка спроба «урезать общественные земли колхоза в пользу личного хозяйства колхозников, а равно всякое увеличение приусадебных участков сверх установленных размеров» [10, с. 403–404]. Подібні за змістом норми містились і в прийнятій уже в післявоєнний період Постанові Ради Міністрів СРСР та ЦК ВКП (б) від 19 вересня 1946 р. «Про заходи щодо ліквідації порушень Статуту сільськогосподарської артілі в колгоспах», в якій до дій, що порушували відповідний Статут, відносилось «розкрадання» суспільних земель, за яке винні особи – працівники радянських партійних і земельних органів та голови колгоспів – знімалися з посад і віддавалися під суд як порушники закону і вороги колгоспного устрою [9, с. 284]. Злочинні ж порушення Статуту з боку рядових колгоспників і не членів колгоспу (наприклад, розкрадання колгоспного майна, самовільне захоплення колгоспної землі) тягнули кримінальну відповідальність згідно з Указом Президії Верховної Ради СРСР від 4 червня 1947 р. «Про кримінальну відповідальність за розкрадання державного і суспільного майна» [9, с. 285–286].

Виявляючи величезну «турботу» відносно розвитку колгоспів, радянська держава не могла залишити без регламентації і питання встановлення обов'язків громадян (в основному селян) у сфері землекористування, серед яких основною була добре відома повинність селян відпрацювати на колгосп певний мінімум днів у році («трудодні»). Колгоспників, котрі не виконували встановлені нормативи «трудоднів», рекомендувалось вважати такими, що вибули з колгоспу і втратили всі права колгоспників [11, с. 426]. Як бачимо, незважаючи на багатообіцяючі гасла, за радянської влади обов'язки селян фактично зрівнялися з обов'язками кріпаків часів розквіту імперської феодално-кріпосницької системи. Зробимо лише одне уточнення: у Російській імперії селяни були зобов'язані обробляти землю поміщика і на користь поміщика; у той час як у СРСР – землю держави і на користь держави.

Смерть Сталіна в 1954 р. зумовила початок процесу десталінізації СРСР, який не міг не позначитися й на тенденціях розвитку кримінального законо-

давства. За таких умов усе очевиднішою стає необхідність нагального прийняття нового кодифікованого акту кримінального законодавства, який би закріпив ті, хоча й фрагментарні, та все ж таки доволі суттєві демократичні перетворення, які відбулися в радянському суспільстві. І вже 25 грудня 1958 р. Верховна Рада СРСР ухвалює «Основи кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік», принципи і загальні положення яких у подальшому стають базисом для прийнятого 28 грудня 1960 р. КК УРСР.

В аналізованому акті кримінального законодавства вперше з дореволюційних часів до числа кримінально караних знову було віднесено таке діяння, як самовільне захоплення землі. Логічно, що останнє, після ліквідації всіх, крім державної, форм власності на землю, не могло визнаватися злочином, який порушує власність, а тим більше власність приватну. Яким чином самовільне захоплення землі могло опинитися серед злочинів проти власності за умов, коли земля взагалі не визнавалася майном як предметом злочинів проти власності [12, с. 9]? Як писали окремі радянські вчені, «советское государство ни с кем не делит ни права собственности на землю, ни своего самостоятельного права землепользования» [13, с. 62].

Тому цілком природно, що стаття, якою передбачалась кримінальна відповідальність за самовільне захоплення землі та самовільне будівництво (ст. 199) у КК УРСР 1960 р. була розміщена в главі IX його Особливої частини, присвяченій відповідальності за злочини проти порядку управління. Мотиви такого рішення приховуються в особливому механізмі здійснення державою свого монопольного права розпорядження землею. Будучи єдиним суб'єктом права власності на землю, держава одночасно встановлювала правила користування і володіння нею, здійснювала заходи, спрямовані на облік і контроль за належним та раціональним використанням землі [14, с. 85–86].

Така специфіка давала підстави представникам правової доктрини того часу висувати концепцію того, що, на відміну від «загального» права власності, право державної власності на землю, крім звичайної тріади повноважень власника, включає в себе і четверте повноваження – управління (О. М. Турубінер пропонував включити до змісту права державної власності на землю повноваження контролю [15, с. 140, 192, 193, 195]). Так, ще наприкінці 1940-х рр. Л. І. Дембо наголошував, що право володіння як самостійний елемент права власності на землю випадає, оскільки націоналізація землі висуває нову функцію держави – управління [16, с. 67]. Розвиваючи цю теорію, Г. О. Аксеньонок під управлінням як елементом змісту права державної соціалістичної власності на землю розумів «безпосереднє завідування землями», до змісту якого вчений відносив: облік та реєстрацію земель, заходи із проведення землеуст-

рою, пов'язані із відведенням та вилученням землі, з оформленням прав землекористувачів на землю та розподіленням землі всередині певних відомств, які отримали землю в користування [17, с. 216].

Подібна позиція щодо аналізованого питання залишалася в радянській правовій науці пануючою та майже незмінною аж до самого моменту розпаду СРСР. Так, уже в середині 1980-х рр. Ю. М. Козлов зазначав, що ставлення власника до об'єктів власності реалізуються через управління, а механізм співвідношення соціалістичної всенародної держави і державної (всенародної) власності можна представити в такому вигляді: держава – управління – власність. Розпоряджаючись і користуючись всенародною власністю, держава здійснює управління нею [18, с. 44]. Враховуючи наведені вище положення, законодавець вирішив, що таке діяння, як самовільне захоплення землі, розриваючи ланцюг «держава – управління – власність», порушує зв'язок власника – держави з об'єктом – землею шляхом пошкодження зв'язку, який їх поєднує. Інакше кажучи, у цьому разі йдеться про порушення відносин управління.

Варто зауважити, що первинна редакція ч. 1 ст. 199 КК УРСР 1960 р. хоча й мала назву «самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво», насправді, крім зазначених у назві статті дій, також передбачала кримінальну караність і таких, «добре відомих» радянському кримінальному законодавству діянь, як угода із земельною ділянкою та інших дій, які порушували закони про націоналізацію землі. Таким чином, можна констатувати, що назва ст. 199 КК УРСР 1960 р. не в повній мірі відповідала її змісту.

Слід відзначити той факт, що в джерелах права, які діяли в різні часи на теренах сучасної України, досить незначна увага зверталась на відповідальність за псування (забруднення) та безгосподарське використання земель (у сучасному розумінні цих понять). Логічне пояснення відсутності подібних заборон у дорадянському законодавстві наводить С. Т. Фаткулін: агротехнічні прийоми на протязі тривало часу були простими, а хімічні добрива, стимулятори росту рослин та штучні засоби боротьби зі шкідниками аж до початку ХХ ст. не застосовувались, а шкідливий вплив промисловості та її відходів був незначним. Основу економіки довгий час складало сільськогосподарське виробництво, а правове регулювання земельних відносин зводилось до регламентації землекористування і землеволодіння [4].

Але наведена аргументація є абсолютно непридатною для пояснення існування досліджуваного феномену в ХХ ст., в якому, особливо в його другій половині, докорінних змін зазнали як методи, засоби та інтенсивність сільськогосподарського виробництва, так і вплив промисловості та її відходів на стан земельних ресурсів, передусім, земель сільськогосподарського призна-

чення. Так, навіть у радянській юридичній літературі зазначалось, що в теперішній час в умовах прискорення науково-технічного прогресу, коли для розвитку промисловості, будівництва та інших потреб вимагаються все нові і нові землі, вирішення проблеми раціонального використання та охорони земель сільськогосподарського призначення набуває особливої актуальності [19, с. 3].

Це розуміло і радянське керівництво, підтвердженням чого виступає закріплений ще в Основах земельного законодавства СРСР від 13 грудня 1968 р. обов'язок охороняти землю від псування та поліпшувати стан ґрунтів.

Зокрема, ст. 13 Основ покладала на підприємства, які займалися розробкою місцезнаходжень корисних копалин відкритим чи підземним способом, обов'язок за свій рахунок приводити земельні ділянки в придатний стан, а у випадках виконання робіт, пов'язаних із порушенням ґрунтового покриву, знімати і охороняти родючий шар ґрунту для наступної рекультивациі земель. Крім того, землекористувачі були зобов'язані проводити ефективні заходи щодо підвищення родючості ґрунтів, здійснювати комплекс заходів, направлених на уникнення вітрової і водяної ерозії ґрунтів, не допускати засолення, заболочення, забруднення земель виробничими відходами та стічними водами. Як бачимо, ст. 13 Основ забороняла дії, багато в чому подібні до тих, кримінальна караність яких передбачена статтями 239, 239-1, 239-2 (частково) та 254 чинного КК України. Але ще раз наголосимо – законодавству УРСР була відома лише адміністративна відповідальність як за псування (забруднення), так і за безгосподарське використання земель.

Очевидно, має рацію А. М. Шульга, котрий відзначає, що відсутність кримінальної відповідальності за забруднення або порушення якісного стану земельних ресурсів у кримінально-правових актах радянської доби можна було пояснити тим, що до цього елемента довкілля в суспільстві з «подачі» держави було ставлення виключно як до об'єкта господарювання, корисні властивості якого необмежені. Таке ставлення автор справедливо називає хижачьким [5, с. 98].

Отже, підсумовуючи викладене вище, можна констатувати, що радянська влада завжди приділяла значну увагу кримінально-правовій охороні земельних ресурсів. Характерна для усіх етапів розвитку радянської державності монополія держави на землю, встановленню якої передувала ліквідація всіх форм власності на землю, крім державної, зумовила той факт, що кримінальне законодавство, яке діяло на території України в ту історичну добу (КК УСРР 1922 й 1927 рр. та КК УРСР 1960 р.), усі земельні злочини відносило до посягань проти порядку управління. Варто відзначити й те, що в усіх джерелах радянського кримінального законодавства досить незначна увага приділялась питанням відповідальності за псування (забруднення) та безгос-

подарське використання земель, що пояснювалось хижацьким відношенням держави до землі. Позитивні зрушення у вказаній царині намітилися лише з набуттям Україною незалежності та наступним визнанням землі одним із найважливіших елементів довкілля, проголошенням множинності та рівності усіх форм власності на землю.

З огляду на сказане стає очевидним, що саме дослідження особливостей кримінально-правової охорони земельних ресурсів в Україні у перші роки після набуття нею незалежності є перспективним напрямом подальшого розроблення аналізованої проблематики.

1. Керимов Д. А. *Методология права (предмет, функции, проблемы философии права)* / Д. А. Керимов. – [2-е изд.]. – М. : Аванта +., 2001. – 560 с.

2. Манакин Н. А. *Уголовно-правовая охрана земельных отношений в Российской Федерации* : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право» / Манакин Николай Александрович. – Нижний Новгород, 2001. – 196 с.

3. Кісілюк Е. М. *Кримінальне законодавство в період українського державотворення* : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Кісілюк Едуард Миколайович. – К., 2003. – 208 с.

4. Фаткулин С. Т. *Уголовно-правовая охрана земли* / С. Т. Фаткулин. – М. : РАП, 2008. – 165 с. [Електронний ресурс] – Режим доступу до сайту : <http://www.yurclub.ru/docs/criminal/article158.html>

5. Шульга А. М. *Історія розвитку кримінально-правової охорони земельних ресурсів в Україні* / А. М. Шульга // Вісник Криминологічної асоціації України. – 2014. – № 7. – С. 88–100.

6. Михайленко П. П. *Борьба с преступностью в Украинской ССР* / П. П. Михайленко. – К. : Высшая школа, 1966. – Т. 1 : 1917–1925 гг. – 831 с.

7. *Кримінальний кодекс Української РСР*. Офіціальний текст із змінами на 1 вересня 1958 р. та з додатками постатейно-систематизованих матеріалів. – К. : Держ. вид-во політ. літ., 1958. – 161 с.

8. *Вопросы уголовного права и процесса в Постановлениях Пленума Верховного Суда УССР 1 января 1923 – 1 января 1928* / сост. Н. А. Филин ; ред. С. А. Пригов. – Х. : Юридиздат Наркомюста УССР, 1928. – 168 с.

9. *Советское уголовное право : Часть особенная* / под ред. Меньшагина В. Д., Ромашкина П. С., Трайнина А. Н. – М. : Изд-во Московского ун-та, 1957. – 544 с.

10. *Сборник документов по истории уголовного законодательства СССР и РСФСР 1917–1952 гг.* / под ред. Голякова И. Т. – М. : гос. изд-во юрид. л-ры, 1953. – 463 с.

11. *Хрестоматія з історії держави і права України* : навч. посіб. для юрид. вищих навч. закладів і фак. : у 2 т. / В. Д. Гончаренко, А. Й. Рогожин, О. Д. Святоцький ; за ред. Гончаренка В. Д. – К. : Ін Юре, 1997. – Том 2. Лютий 1917 р. – 1996 р. – 800 с.

12. Измайлов О. В. *Ответственность за нарушение земельного законодательства* : автореф. дис. на соиск. уч. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.06 «Колхозное, земельное, водное, лесное и горное право, правовая охрана природы» / О. В. Измайлов. – М., 1973. – 24 с.

13. *Жариков Ю. Г.* Право сельскохозяйственного землепользования / Ю. Г. Жариков. – М. : Юрид. лит., 1969. – 200 с.

14. *Виткявичюс П. П.* Советское государство как собственник земли и субъект политической власти / П. П. Виткявичюс // Правоведение. – 1984. – № 3. – С. 85–90.

15. *Турубинер А. М.* Право государственной собственности на землю в Советском Союзе / А. М. Турубинер. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1958. – 330 с.

16. *Дембо Л. И.* Основные проблемы советского водного законодательства / Л. И. Дембо. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1948. – 135 с.

17. *Аксененок Г. А.* Право государственной собственности на землю в СССР / Г. А. Аксененок. – М. : Госюриздат, 1950. – 307 с.

18. *Козлов Ю. М.* Государственное управление социалистической общенародной собственностью / Ю. М. Козлов. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1983. – 271 с.

19. *Адиханов Ф. Х.* Теоретические проблемы правовой охраны земель сельскохозяйственного назначения / Ф. Х. Адиханов. – Томск : Изд-во Том. ун-та, 1989. – 272 с.